

ՀՐԱՆՈՒՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

«ԽՈՍԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵԿԵԼ Է»¹.ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ նախօրեին հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամները՝ Յոհաննես Լեփսիուսի գլխավորությամբ, ջանքեր էին գործադրում՝ նպաստելու Ցարական Ռուսաստանի ու Օսմանյան կայսրության միջև Արեւմտյան Հայաստանի բարեփոխումների վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրմանը։ Պատերազմի ավարտին իրադրությունը փոխվել էր շնորհիվ Անդրկովկասում հայկական անկախ պետության ստեղծման (1918 թ. մայիսի 28) ու ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հռչակած «14 կետեր»-ի, որի 12-րդ կետը պահանջում էր Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող ազգությունների, այդ թվում՝ արեւմտահայության ինքնավար զարգացման անխափան հնարավորություն։ Գերմանիան ընդունել էր Վ. Վիլսոնի ծրագիրը որպես միջազգային խաղաղության՝ սպասվելիք բանակցությունների հիմք, եւ, հետեւաբար, իր համաձայնությունը հայտնել Հայկական հարցի միջազգային նոր քննարկմանը։

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում գերմանացի հայասերները, վճռականությամբ ու նվիրումով շարունակելով հայանպաստ առաքելությունը, իրենց ջանքերն ուղղեցին նպաստելու երիտթուրքերի ոճրագործությունների հրապարակային դատապարտմանն ու Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը սպասվելիք բանակցային գործընթացում։

Այսպես՝ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո Յոհ. Լեփսիուսը հրապարակեց «Խնչ են արել հայերի հետ» վերնագրով հոդվածը, որի առաջին «Խոսելու ժամանակը եկել է» վերնագիրը կրող հատվածում, խոսելով Մեծ եղեռնի չափերի ու հետեւանքների մասին, նա անդրադառնում էր հայերի բնաջնջման հարցում Գերմանիայի ուղղակի

¹ J. LEPSIUS, Was hat man den Armeniern getan?, Die Wiedergeburt des Orients, ausgewählt, eingeleitet und herausgegeben von Andreas Baumann, Hamburg, 2007, S. 276–281.

պատասխանատվությանը՝ նշելով, որ գերմանական կառավարությունը գրեթե ոչինչ էր արել՝ գործնականում հերքելու համար ամբողջ աշխարհի կողմից իր հասցեին հնչող մեղադրանքները, թե նա եթե ոչ «դրդման», ապա «հանդուրժողականության ու փոքրոգի անգործության միջոցով» մեղսակից է դարձել մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովրդի կործանմանը²:

Հատկանշական է, որ հոգվածի երկրորդ՝ «Օգնելու ժամանակը եկել է» վերնագիրը կրող հատվածում Լեփսիուսը գերմանացի քրիստոնյաներին կոչ էր անում փրկել աքսորված ժողովրդի մնացորդին, անել ամեն բան՝ իրենց՝ գերմանացիներին, անասելի ոճրի բեռից ազատելու համար: «Պե՞տք է, արդյոք, աշխարհն իրավացի դուրս գա, - շեշտում էր նա, - որ միայն Գերմանիան ոչ մի զգացում չունի քրիստոնյայի անվանն ու մարդկային արժանապատվությանն ուղղված նման նախատինքի հանդեպ: Եթե դուք մեղսակից չեք եղել, ապացուցե՛ք, որ չեք կամենում մեղսակից դառնալ: Ձեզ ցավ չե՛ն պատճառում տասնյակ հազարավոր որբերը: Արե՛ք, ինչ ձեր ուժերի սահմաններում է: Օգնե՛ք փրկել մնացած թշվառներին...»³:

Լեփսիուսի՝ պատերազմի ավարտով գրաքննության կապանքներից ազատված Գերմանա-հայկական ընկերությունը (ԳՀԸ), ցեղասպանությունը վերապրած արեւմտահայության մնացորդների փրկությանը նպաստելու հարցում համերաշխ իր նախագահի վերոնշյալ կարծիքին⁴, 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին էվալդ Շիիրի (որը Լեփսիուսի՝ Հոլանդիա տեղափոխվելուց հետո (1916 թ. հուլիս) կատարում էր ԳՀԸ-ի առաջնորդի դերը) ստորագրությամբ դիմում հղեց Գերմանիայի արտգործնախարարության (ԱԳՆ) պետքարտուղար դր. Վիլհելմ Հայնրիխ Զոլֆին՝ առաջարկելով հրապարակել Հայկական հարցի առնչությամբ պատերազմի ժամանակաշրջանին վերաբերող դիվանագիտական բոլոր փաստաթղթերը, որի շնորհիվ յուրաքանչյուրը կարող էր կարծիք կազմել փաստերի ու մեղավորության հարցի վերաբերյալ: Ընկերության վարչությունը վստահ էր, որ այդ ճանապարհով հնարավոր էր լինելու հերքել Անտանտի ու չեզոք երկրների մամուլում Գերմանիայի վերաբերյալ ի հայտ եկող

² Տե՛ս անդ, էջ 279:

³ Տե՛ս անդ, էջ 280:

⁴ «Գերմանական հասարակությանը ճշմարիտ եղելությունն իրազեկելը գեթ հիմա կարելու է, քանի որ խաղաղության առաջիկա բանակցություններում Հայաստանն անկարելու դեր չի խաղալու», - գրում էր Գերմանա-հայկական ընկերությունը 1918 թ. վերջին: Տե՛ս Im Vorwort der "Deutsch-Armenischen Korrespondenz" (այսուհետեւ՝ DAK) vom 12. November 1918, Das evangelische Zentralarchiv in Berlin (այսուհետեւ՝ EZA Berlin).

տեսակետները, հանգամանք, որը պետք է նպաստեր հայ ժողովրդի արդարացի հատուցմանն սպասվելիք բանակցային գործընթացում: «Մենք նաեւ ակնկալում ենք,- նշվում էր փաստաթղթում,- որ գերմանական կառավարությունը, հետեւելով փոքր ժողովուրդների իրավունքների ու ազգերի ինքնորոշման իրավունքի պաշտպանության՝ իր կողմից ընդունված սկզբունքներին, կնպաստի հայ ժողովրդի ազատագրությանը, որը մահվան դատապարտված այդ ժողովրդի կյանքի ու գույքի ապահովության, ինքնուրույն ու խաղաղ առաջընթացի եւ տնտեսական ու մշակութային վերելքի գրավականն է: Մենք ներկայացնում ենք այս պահանջն ինչպես մարդասիրության ու արդարության վերականգնման, այնպես էլ՝ գերմանացի ժողովրդի ենթադրելի շահերի նկատառումով»⁵:

ԱԳՆ-ին, սակայն, հետաքրքրում էր ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցության՝ Անտանտի եւ չեզոք երկրների մամուլում մեծ տարածում ստացած պնդումների հերքումը, այլ, որքան էլ որ թուրքական կառավարության հանցավորության ներկայացումը դրան չէր նպաստում, նաեւ այդ հանցավորության պարտակումը⁶: Այդ պատճառով դր. Զոլֆը մերժեց է. Շթիրի առաջարկը՝ պատասխանելով, որ դիմումին ընթացք տալու ժամանակը չէ⁷:

Թե ինչը դրդեց պետքարտուղարին Հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի դիրքորոշումը պարզաբանելը հանձնարարել նույն ընկերության նախագահ Լեփսիուսին, կոնսաբանվի ստորեւ:

1918 թ. նոյեմբերի 20-ին Յոհ. Լեփսիուսը Հոլանդիայից միաժամանակ երկու նամակ ուղարկեց Գերմանիայի արտգործնախարար դր. Զոլֆին: Առաջին նամակով նա առաջարկում էր խաղաղության առաջիկա վեհաժողովին մասնակցելու համար Արեւելքի, մասնավորապես Արեւմտյան Հայաստանի հարցերով պատվիրակ ընտրել իրեն: Այդ առաջարկը հիմնավորելու համար նա պետքարտուղարի ուշադրությունը բեւեռել էր կարելու մի շարք հանգամանքների վրա: Այսպես՝ նշվում էր, որ Օսմանյան կայսրության կրոնական, քաղաքական ու տնտեսական

⁵ S⁶⁰ Das Vorstandsmitglied der Deutsch-Armenischen Gesellschaft Ewald Stier an den Staatssekretär des Auswärtigen Amts (Solf). [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-14-DE-001, PA-AA, R 14104](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-14-DE-001, PA-AA, R 14104).

⁶ Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երեւան, 2002, էջ 18: Այդ նպատակի համար ԱԳՆ-ը որոշել էր հրատարակել «Սպիտակ գիրք»-ը:

⁷ S⁶⁰ Das Vorstandsmitglied der Deutsch-Armenischen Gesellschaft Ewald Stier an den Staatssekretär des Auswärtigen Amts (Solf). [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-14-DE-001, PA-AA, R 14104](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-14-DE-001, PA-AA, R 14104).

վերաձեւման, այնտեղ ապրող փոքրամասնությունների ազգային սահմանները որոշելու, տարածաշրջանում Գերմանիայի տնտեսական ու մշակութային շահերը պաշտպանելու հարցերում վեհաժողովում Գերմանիայի ներկայացուցիչը պետք է ունենար ստույգ գիտելիքներ մինչև պատերազմյան իրադրության ու պատերազմի ընթացքում ի հայտ եկած փոփոխությունների մասին: Գերմանական նախորդ դիվանագիտությունը գիտեր Օսմանյան կայսրության միայն երոպական եւ ոչ ասիական «դեմքը»: Հետեւաբար, ըստ Լեփսիուսի, խաղաղության վեհաժողովում նոր Գերմանիայի ամենամեծ ցանկությունը պետք է լիներ նախընթաց արտաքին քաղաքականության սխալներն ու բացթողումները չկրկնելը: Օրինակ՝ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ու մահմեդական ժողովուրդների մեջ գերմանացիների հանդեպ կորցրած վստահությունն իրենք կարող էին վերականգնել նրանց կենսական շահերի արդարացի ընկալմամբ միայն: Լեփսիուսը վստահեցնում էր, որ վերջին քսան տարիների ընթացքում ինքը տեղյակ էր բոլոր հարցերին. ոչ միայն շրջագայել էր Օսմանյան կայսրությունում, այլև այնտեղ հիմնադրել օգնության կայաններ ու գործարաններ, մոտիկից ծանոթացել այնտեղ ապրող «տարրերի» աշխատելու ունակությանը, առանց չափազանցության, ինքը միակ գերմանացին էր, որ վայելում էր հայ ժողովրդի ու նրա առաջնորդների լիակատար վստահությունը, ճանաչում էր հայ պատվիրակներին, որոնք մասնակցելու էին խաղաղության առաջիկա վեհաժողովին, համագործակցության շնորհիվ գիտեր նաեւ Անգլիայի խորհրդարանի «արմենոֆիլ» հանձնաժողովի անդամներին, ինչպես նաեւ Օսմանյան կայսրությունում ու Պարսկաստանում գործող ամերիկյան միսիոներական առաքելությունների՝ Վաշինգտոնում մեծ ազդեցություն ունեցող ներկայացուցիչներին, որ սերտ կապի մեջ էր նաեւ հայ ժողովրդի՝ չեզոք երկրներում գործող բարեկամների հետ⁸:

Նշված փաստաթղթի լուսանցքում թեեւ դր. Զոլֆը մակագրեց. «Դիմումը պետք է լուրջ քննության առնել. Լեփսիուսը գործում է արտասահմանում»⁹, գործնականում, սակայն, այդ ուղղությամբ որեւէ քայլ չձեռնարկվեց: Սակայն այս նամակից արվեց մեկ նկատառում. Լեփսիուսը մեծ հեղինակություն էր վայելում ինչպես հայկական շրջաններում,

⁸ Տե՛ս Johannes Lepsius an den Staatssekretär des Auswärtigen Amts (Solf). [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-11-20-DE-001, PA-AA, R 14105](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-11-20-DE-001, PA-AA, R 14105).

⁹ Տե՛ս անդ:

այնպես էլ Գերմանիայի հակառակորդ երկրներում: Պետքարտուղարի ուշադրությունը նաեւ գրավեց նրա երկրորդ նամակի բովանդակությունը. «... Բայց նախ եւ առաջ անհրաժեշտ է հակահարված տալ հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում Գերմանիայի մեղսակցության վերաբերյալ Անտանտի երկրների վիրավորանքներին ու բեռնաթափել Գերմանիային»¹⁰: Սա այն էր, ինչին ձգտում էր գերմանական կառավարությունը, այլ կերպ ասած՝ նրա նախատեսած «Սպիտակ գրքի» ծրագիրն էր:

Մինչդեռ գրաքննության վերացումից հետո Յոհ. Լեփսիուսը որոշել էր վերահրատարակել իր՝ 1916 թ. «ձեռագրի իրավունքով» տպագրված գաղտնի «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին»¹¹ գրքուկը: Մինչ այդ նա մտադիր էր ստուգել դրանում զետեղված նյութերի հավաստիությունը՝ համեմատելով գերմանական դեսպանության ու հյուպատոսությունների տեղեկագրերի հետ: Միաժամանակ այդպես Լեփսիուսը կարող էր հստակ պատկերացում կազմել Հայկական հարցի նկատմամբ պաշտոնական Գերմանիայի դիրքորոշման մասին¹²: Հետեւաբար, կարելի է ենթադրել, որ դր. Զոլֆին հասցեագրված երկրորդ նամակը նա ձեռակերպել էր զուտ դիվանագիտական նկատառումներով՝ ԱԳՆ-ից Հայկական հարցին վերաբերող փաստաթղթերին ծանոթանալու թույլտվություն ստանալու համար:

Ինչեւէ, երբ Լեփսիուսը, 1918 թ. նոյեմբերի վերջին Հաագայից վերադառնալով Բեռլին, դիմեց դր. Զոլֆին՝ դիվանագիտական փաստաթղթերն ուսումնասիրելու թույլտվություն խնդրելով, պետքարտուղարը ոչ միայն չմերժեց նրան, այլեւ տեղեկացնելով «Սպիտակ գիրք» հրատարակելու՝ ԱԳՆ մտադրության մասին, նշեց, որ նախարարությունը կհրաժարվի այդ գրքի հրատարակությունից, եթե Լեփսիուսը համաձայնի ստանձնել Հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի դիրքորոշումը պարզաբանելու առաքելությունը: Լեփսիուսը համաձայնեց՝ առաջադրելով երեք պայման՝ 1. որ փաստաթղթերն իրեն մատչելի դարձվեն ամբողջությամբ, 2. որ ժողովածուն կազմելու համար անհրաժեշտ փաստաթղթերի ընտրությունը մնա իր հայեցողությանը, 3. որ փաստաթղթերի ժողովածուն հրատարակվի ոչ թե նախարարության, այլ իր ընտրած

¹⁰ Տե՛ս անդ:

¹¹ J. LEPSIUS, Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

¹² Deutschland und Armenien 1914–1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, S. V.

հրատարակչությունում¹³։ Այդ պայմանների ապահովումը Լեփսիուսը կարեւորում էր, քանի որ, ինչպես Ա. Հայրունին է նշում, միայն ինքն իրեն էր վստահում թուրքական կառավարության՝ հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացրած մեծ ոճրի եւ այդ հարցում Գերմանիայի պաշտոնական դիրքորոշման պարզաբանումը¹⁴։

Նախարարությունն ընդունեց Լեփսիուսի առաջադրած պայմանները¹⁵, եւ նա ձեռնամուխ եղավ փաստաթղթերի ուսումնասիրության ու հրատարակության պատրաստման գործին։

«Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914–1918 թթ.» վերնագրով դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն՝ Յոհ. Լեփսիուսի առաջաբանի հետ, լույս տեսավ 1919 թ. մայիսին։

Ինչպես վկայում է Լեփսիուսի՝ ընկերոջը՝ Կուրտ Հահնին ուղղված չթվագրված նամակը, նշված ժողովածուն կազմելու հինգ ամիսների ընթացքում նախարարությունն անընդհատ ճնշում էր գործադրում հեղինակի վրա՝ թուրքերի ոճրագործությունները կոծկելու, ամենակարեւորը չհրապարակելու համար, բայց ապարդյուն։ «Եթե ես,– գրում էր Լեփսիուսը,– անխնա չօգտվեի Զոլֆի թույլտվությունից, ապա կարելու փաստաթղթերի մի մասը լույս չէր տեսնելու»¹⁶։

Ինչեւէ, նույն տարում Լեփսիուսը նաեւ իրականացրեց իր գաղտնի տեղեկագրի երկրորդ հրատարակությունը՝ «Հայ ժողովրդի մահուղին»¹⁷ վերնագրով։ Վերահրատարակված աշխատության բովանդակությունը որեւէ փոփոխություն չէր կրել, համալրվել էր միայն ներածությամբ, որում հեղինակը ներկայացնում էր գրքի նախապատմու-

¹³ Տե՛ս անդ, էջ V–VI։

¹⁴ Տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻՆԻ, Մեծ եղեռնը եւ Հայկական հարցը Յոհաննես Լեփսիուսի հետպատերազմյան հրապարակախոսության մեջ, «Հայկական բանակ», № 1–2, 2015, էջ 213։

¹⁵ Պրոֆ. Ա. Հայրունին, վկայակոչելով Վ. Միքայելյանի դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն, փաստում է, որ ԱԳՆ-ն ոչ բոլոր փաստաթղթերն էր մատչելի դարձրել Լեփսիուսին։ Ավելին՝ Լեփսիուսն իրեն չհանձնված մի շարք փաստաթղթերի մասին (Հալեպի նախկին հյուպատոս Վալտեր Ռյոսլերի միջոցով) իրազեկվել է միայն իր ժողովածուի հրապարակումից հետո, եւ որ ԱԳՆ-ն նույնիսկ նրա բավական հնարամիտ հիմնավորումներից հետո հրաժարվել է այդ փաստաթղթերը կամ դրանց պատճենները նրան ուղարկել։ Տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, էջ 18։

¹⁶ Տե՛ս Brief von Lepsius an Kurt Hahn ohne Datum und Archivnummer im Lepsius-Archiv Potsdam (LAP). Հմմտ. M. REINER LEPSIUS, Johannes Lepsius' politische Ansichten, Hofeld R. (Hg.), Johannes Lepsius - Eine deutsche Ausnahme. Der Völkermord an den Armeniern, Humanismus und Menschenrechte, Göttingen, 2013, S. 50.

¹⁷ J. LEPSIUS, Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, Heidelberg, 1919.

թյունն ու առաջին հրատարակության ու առաքման հարցում ի հայտ եկած խոչընդոտները¹⁸:

Յոհ. Լեփսիուսի՝ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուի հրապարակումից օրեր առաջ, լավատեղյակ այդ ժողովածուի բովանդակությանը, Մարտին Ռադեի “Christliche Welt” պարբերականում Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի ուղղակի պատասխանատվության խնդրի վերաբերյալ հրապարակմամբ հանդես եկավ է. Շթիրը: Նրա գնահատմամբ՝ պատերազմում Գերմանիայի ճակատագրական սխալը «ամենաէականը հաշվի չառնելն էր»: Հակառակորդի գերակայության պատճառով որոշումներն ընդունվում էին զուտ ուժային հաշվարկից ելնելով՝ առանց բարոյական նկատառումների: Ցավալին այն էր, որ ուրիշի մեղքը բարդվում էր Գերմանիայի վրա: է. Շթիրը, սակայն, համոզված էր, որ առաջիկայում Գերմանիայի ու Օսմանյան կայսրության միջեւ պատերազմի ժամանակաշրջանի՝ Հայկական հարցին վերաբերող ամբողջ նամակագրության հրապարակմամբ հերքվելու էր թշնամական ու չեզոք արտասահմանի հնչեցրած հայերի բնաջնջման հարցում Գերմանիայի ուղղակի պատասխանատվության մեղադրանքը, եւ աշխարհը, պատգամավոր Վիկտոր Նաումանի հարցմանն ի պատասխան, տեղեկանալու էր՝ ինչ զեկուցմամբ էր հանդես եկել ԱԳՆ-ի աշխատակիցը Ռայխսթագի Գերագույն հանձնաժողովում նախորդ տարվա գարնանը, այն է՝ թե ինչպես էր գերմանական կառավարությունը բազմիցս իր անհամաձայնությունը հայտնել հայ ժողովրդի տեղահանության վերաբերյալ:

Հոգվածագիրը նաեւ անդրադառնում էր գերմանացի հայասերների ու գերմանական կառավարության փոխհարաբերություններին, շեշտում, որ պաշտոնական Գերմանիան համակրանք էր տածում իրենց նկրտումների հանդեպ, ԱԳՆ-ի հեղինակավոր աշխատակիցներից, ինչպես նաեւ գերմանական բանակի սպաներից շատերը նույնքան ցավ էին ապրում հայ ժողովրդի դեմ իրագործվող վայրագությունների համար, որքան որ իրենք:

Ինչ վերաբերում էր հասարակությունից ճշմարտությունը թաքցնելուն, ապա դա պայմանավորված էր պետական-քաղաքական, ռազմական շահերով՝ թուրք դաշնակցի հետ հարաբերությունները վտանգելու մտավախությամբ: Այս առիթով է. Շթիրը խոսում էր պատերազմի

¹⁸ Տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Մեծ եղեռնը եւ Հայկական հարցը Յոհաննես Լեփսիուսի հետպատերազմյան հրապարակախոսության մեջ, նշվ. հոդվ., էջ 215:

Ժամանակաշրջանի Գերմանիայում միաժամանակ երկու՝ «դիվանագիտական կառավարման» ու «ռազմական կառավարման» մասին: Գրաքննության միջոցով վերջինը հետեւողականորեն վերահսկում էր գերմանական զանգվածային լրատվամիջոցների գործունեությունը: Որպես օրինակ հոգվածագիրը նշում էր, որ գրաքննությունն իրեն արգելել էր Արեւմտյան Հայաստանի իրադարձությունների մասին հակիրճ, զուտ փաստական տեղեկությունը փակ ծրարներով ուղարկել ԳՀԸ անդամներին: Մինչդեռ թուրքական «Agence Milli» լրատվական գործակալության տեղեկություններն անարգել տարածվում էին գերմանական մամուլում: Հետեւանքն այն էր, որ արտերկրում տպավորություն էր ստեղծվել, թե Գերմանիան համերաշխ է թուրքական կառավարության հետ հայերի հարցում: Ե. Շթիրը համոզված էր, որ Օսմանյան կայսրությունը չէր համարձակվի իրականացնել հայերի ցեղասպանությունը, եթե Գերմանիայում գրաքննության միջոցով չսահմանափակվեր խոսքի ազատությունը:

Այլ էր է. Շթիրի գնահատականը «դիվանագիտական կառավարմանը»: Նա ակնածանքով էր խոսում գերմանացի հյուպատոսների ու սպաների մասին, որոնց (մասնավորապես Հալեպի նախկին հյուպատոս Վ. Ռյոսլերի) օգնությամբ հարյուրավոր հայեր փրկվել էին մահվան ճիրաններից:

Հետեւաբար, հայերի զանգվածային ոչնչացման հարցում Գերմանիային խիստ դատելը նույնքան անտեղի էր, որքան լիովին արդարացնելը: Հայոց ցեղասպանությունը, Շթիրի գնահատմամբ, եւրոպական մեծ տերությունների՝ տասնամյակներ շարունակ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ վարած «խանդոտ» քաղաքականության ողբերգական արդյունքն էր, եւ տերությունների այդ քաղաքականությունը թուրքական կառավարությունը հմտորեն օգտագործեց իր քաղաքական նպատակների իրականացման համար: Այստեղից հասկանալի էր դառնում, թե ինչու էին պատերազմից հետո Գերմանիայում ջանքեր գործադրվում պատերազմի ու Հայոց ցեղասպանության հարցում գերմանական կառավարության՝ «միայնակ պատասխանատու լինելու» Անտանտի պնդումները հերքելու համար¹⁹:

Գերմանիայի մեղավորության վերաբերյալ Շթիրի խոստովանությունը հնչում է հետեւյալ կերպ. «Մենք լավ շատ բան ունենք անելու:

¹⁹ A. MEISSNER, Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien, Band 22, Berlin, 2010, S. 255–257.

Թուրքերի հետ սերտ կապի եւ գերմանացիների ու ամբողջ աշխարհի մահմեդականների բարեկամության վերաբերյալ մեր հայտարարութիւններով մենք ծանր հարված ենք հասցրել իսլամի «չրհեղեղի» մեջ իրենց կյանքի համար պայքարող քրիստոնյա ժողովուրդներին: Սրբազան պատերազմով, որը սանձազերծվեց ոչ առանց գերմանական կողմի աջակցության, մենք չափն անցել ենք: Սրանք մեղքեր էին ընդդէմ քրիստոնեական համերաշխության: Այն (քրիստոնեական համերաշխությունը.- Հ. Ս.) մենք մերժեցինք՝ հետեւելով «Realpolitik» կոչված քաղաքականությանը, որը հենվում էր զուտ ուժային հաշվարկի վրա»²⁰:

Սրանից Շիիրը եզրակացնում է, որ միայն արմատական շրջադարձի շնորհիվ կարելու էր վերականգնել կտրվի գաղափարականին, եւ այն, որ գերմանական նոր պետության հիմքերը դրվում էին ոչ թէ Բեռլինում, որն ուժի մարմնավորումն էր, այլ Վայմարում՝ Գերմանիայի հոգեւոր կենտրոններից մեկում, հուսադրող նշան էր²¹:

1919 թ. հունիսին «Christliche Welt» պարբերականում է. Շիիրը նաեւ հրապարակեց վերլուծական մի հոդված՝ «Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914-1918 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուի վերաբերյալ: Հոդվածում նա շեշտում էր, որ դրանում գետեղված փաստերը բոլոր էական կետերում համընկնում են Յոհ. Լեփսիուսի՝ 1916 թ. հրատարակած գաղտնի «Տեղեկագրի» վկայություններին: Դրա միջոցով նաեւ վերջապես հերքվում էին հայերի վերաբերյալ ստահող այն տեղեկությունները, որոնք տեւական ժամանակ գերմանական մամուլը արտատպում էր թուրքական պաշտոնական հաղորդագրություններից: Բերելով մի քանի փաստական օրինակ՝ նա ապացուցում էր, որ հայերի աքսորը կազմակերպել ու վերահսկել է երիտթուրքական կառավարությունը եւ հետեւողականորեն իրականացրել՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ «տարրը» ոչնչացնելու նպատակով:

Դժվար էր պատասխանել հարցին՝ արդյոք ժողովածուն կկարողանար ազատել Գերմանիային հայերի բնաջնջմանը մեղսակից լինելու՝ հակառակորդների մեղադրանքներից: Ժողովածուում ամփոփված փաստերը վկայում էին, որ Օսմանյան կայսրությունում դիվանագիտական իր ներկայացուցչությունների միջոցով գերմանական կառավարությունը լավագույնս իրազեկ է եղել թուրքերի ոճրագործություններին, սակայն վճռական ոչ մի

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 256-257:

²¹ Տե՛ս անդ, էջ 257:

քայլ չի ձեռնարկել չարիքը կանխելու համար: Միաժամանակ թուրքերի ներկայացրած արդարացումը, թե հայերի «հեղափոխական արշավանքներն» են ստիպել իրենց իրականացնել աքսորը, անհեթեթություն էր: Փաստաթղթերն ապացուցում էին, որ աքսորի իրականացումը ռազմական անհրաժեշտությամբ պայմանավորելը զուտ պատրվակ էր՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրը կյանքի կոչելու համար: Կ. Պոլսում Գերմանիայի բոլոր դեսպաններն էլ բացի Հանս Ֆրայհեր ֆոն Վանգենհայմից, որը սերտ կապի մեջ էր էնվեր փաշայի հետ, շատ արագ փոխարինում էին մեկը մյուսին, եւ նրանք բոլորն էլ, տեղյակ լինելով թուրքական կառավարության մտադրություններին, երբեմն մոլեգնում էին՝ փորձելով միջամտել հայերի օգտին Բ. Դուան մոտ, բայց ապարդյուն: Է. Շթիրի կարծիքով՝ փաստաթղթերը վկայում էին Գերմանիայի «անկարողության» մասին: «Կա ամենալավն անելու ցանկություն, բայց գործելու համար ամենուր խոչընդոտներ են: Այս է տպավորությունը, որ ստանում ես գրքից («Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914–1918 թթ.»)²²», – գրում էր նա:

Մեկ այլ առիթով Շթիրը նշում էր, որ փաստաթղթերի ժողովածուն, այնուամենայնիվ, Գերմանիային ազատում է Հայոց ցեղասպանությունը մեղսակից լինելու՝ հակառակորդների մեղադրանքից, քանի որ փաստաթղթերը միանշանակ վկայում են գերմանական կառավարության՝ ի նպաստ հայ ժողովրդի գործադրած ջանքերի մասին²³:

1919 թ. հոկտեմբերին հրատարակած «Հայկական սարսափները»²⁴ վերնագրով հոգվածում է. Շթիրը նորից էր անդրադառնում Յոհ. Լեփսիուսի փաստաթղթերի ժողովածուին՝ ներկայացնելով դրա արժանահավատության վերաբերյալ գերմանական մամուլում արտահայտված ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական գնահատականները եւ տալիս սեփական գնահատականը. «Անմեղսունակ ականատեսների վկայությունների հիմամբ՝ այստեղ («Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914–1918 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուում, – Հ. Ս.) ներկայացված է պատմական ճշմարտությունը... Պատերազմի ընթացքում գերմանական հասարակությունը չէր կարող որեւէ բան իմանալ այդ ամենի (հայկական ողբերգությունների, – Հ. Ս.) մասին: Նրա համար սրանք նոր բացահայտումներ են ...»²⁵:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Տե՛ս E. STIER, Die Armenische Greuel // DAK, № 11, 1. Oktober 1919, S. 1–2.

²⁵ Տե՛ս անդ, էջ 1: Յոհ. Լեփսիուսի՝ 1919 թ. հրատարակած «Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914–1918 թթ.» վերնագիրը կրող փաստաթղթի ժողովածուի վերաբերյալ մինչեւ օրս

Յոհ. Լեփսիուսի հետ միասին հասարակության ուշադրությունը բեռեւելով հայոց եղբրական իրադարձություններին, փաստերի վկայակոչումով փորձելով մերկացնել դրանց բուն պատասխանատուներին՝ է. Շթիրը ապավինել էր խաղաղության բանակցություններին՝ ակնկալելով, որ Հայկական հարցը, որն «ավելի քան կես հարյուրամյակ զբաղեցնում էր քաղաքակիրթ ժողովուրդների՝ ազնիվ ու մարդասիրական մտածելակերպ ունեցող շրջանակներին», այդ բանակցությունների շնորհիվ օրակարգից վերջնականապես կանհետանար²⁶:

Իսկ ի՞նչ պայմաններում էր վերածնվելու նոր Հայաստանը:

Է. Շթիրը (ինչպես նաեւ՝ ԳՀՀ մյուս անդամները) համոզված էր, որ Արեւմտյան Հայաստանը թուրքական գերիշխանության ներքո լինելու էր անհանգստությունների մշտական աղբյուր, մի բաց վերք Օսմանյան կայսրության «մարմնի» վրա: Եթե կայսրությունը ցանկանում էր զորեղանալ, ապա այն առանց օտար «տարրերի» խառնուրդի, միայն ազգային պետության սահմաններում կարող էր դա անել: Հետեւաբար, արեւմտահայությանը լիակատար ազատություն տալը համապատասխանում էր նախ եւ առաջ օսմանյան պետության շահերին²⁷: Սակայն թուրքահայերի ինքնավարությունը լիակատար կլիներ, եթե նրանք կարողանային միավորվել Կովկասում ապրող իրենց ազգակիցների հետ՝ ձեւավորելով հայկական անկախ ազգային պետություն (ընդ որում, Կիլիկիայի մի մասը նույնպես պետք է բաժին ընկներ հայկական պետությանը): «Գերմանիան չնչին շահ անգամ չունի այդօրինակ պետությանը խեթ աչքով նայելու: Ընդհակառակը, նա պիտի ցանկանա անխախտ հարաբերու-

գություն ունեն իրարամերժ տեսակետներ: Օրինակ՝ գերմանացի հրապարակախոս Վոլֆգանգ Գուստը, հաշվի առնելով այդ ժողովածուում տեղ գտած կրճատումներն ու փոփոխությունները, զանգվածային մամուլում եւ զանազան համացանցային կայքերում կատարած հրապարակումներով փորձել է ապացուցել, որ Լեփսիուսը Գերմանիայի ԱԳՆ հանձնարարությամբ փաստաթղթերում կատարած կրճատումներով ու փոփոխություններով ցանկացել է ամեն կերպ կոծկել Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցությունը: Մինչդեռ պրոֆ. Ա. Հայրունին, որն արդեն երկար տարիներ զբաղվում է Լեփսիուսի մարդասիրական, հասարական-քաղաքական գործունեության ուսումնասիրությամբ, անհերքելի փաստերով ապացուցում է, որ նշված ժողովածուի վերաբերյալ Վ. Գուստի մեկնաբանությունները միանգամայն անհիմն են եւ իրականությանը չեն համապատասխանում: Այս մասին մանրամասն տես Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի հումանիստական եւ հասարակական-քաղաքական գործունեության շուրջ ի հայտ եկող իրարամերժ տեսակետները՝ գիտական քննական լույսի ներքո, «Էջմիածին», ԿԵ (Ա), 2009, էջ 89-101: Հմմտ. Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, էջ 14-26:

²⁶ Տե՛ս E. STIER, Die armenische Diaspora, DAK, № 1, 12. November 1918, S. 8, EZA Berlin.

²⁷ Տե՛ս E. STIER, Die künftige Staatsform des türkischen Armeniens, DAK, № 1, 12. November 1918, S. 5.

թյուններ պահպանել մեծատաղանդ ու ջանասեր հայ ժողովրդի հետ, որի որդիներից հարյուրավորները պատերազմից առաջ սովորում էին գերմանական ուսումնական հաստատություններում եւ գերմաներեն լեզուն ու գերմանական կրթությունը տարածում հեռավոր Արեւելքում: Հայերն ի բնե միջնորդներ են Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ: Նրանք եւրոպական մշակույթի կրողներ են բոլոր այն վայրերի համար, որոնք այդչափ կարիք ունեն մշակույթի», – գրում էր Շթիրը²⁸:

Այս հույսերով տոգորված՝ հասարակության ավելի լայն շրջանների ուշադրությունը հայերի հետ կատարված ողբերգություններին բեւեռելու նպատակով ԳՀԸ-ն, գրավոր հրապարակումներին զուգահեռ, ձեռնամուխ եղավ նաեւ բանավոր քննարկումների կազմակերպմանը: Նրա հրավերով՝ 1919 թ. մարտի 19-ին Բեռլինի «Ուրանիա» թատրոնում նույն ընկերության անդամ Արմին Տ. Վեգները հանդես եկավ զեկուցմամբ՝ «Հայ ժողովրդի վտարումը անապատ» վերնագրով՝ զուգահեռաբար ցուցադրելով հայերի ցեղասպանության իրողությունը փաստող լուսանկարներ: Բանախոսը, որ պատերազմի ընթացքում երկու տարի անցկացրել էր Օսմանյան կայսրությունում՝ իրականացնելով բժշկական ծառայություն եւ շրջագայել երկրով մեկ՝ ականատես եղել սարսափելի իրադարձություններին, ներկայացրեց հայոց եղբրական ողբերգությունն իր ամբողջ ծավալով՝ սկսած Արեւմտյան Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում հայերի դեմ իրագործված վարչագութություններից մինչեւ նրանց ողբերգական վախճանն անապատներում: Նրա ցուցադրած պատկերները, որոնց մեծ մասը վերաբերում էր Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած վերջին՝ 1915–1916 թթ. եւ միայն մի փոքր մասը՝ 1896 թ. իրադարձություններին, այնքան սարսափազդու էին, այնքան հուզիչ, որ մարդկային

²⁸ Մեղսակցության հարցին անդրադարձան նաեւ Գերմանիայի միսիոներական շրջանակները: Զկիսելով ԳՀԸ-ի (նաեւ հայկական շրջանների)՝ նոր Հայաստանի ստեղծման վերաբերյալ հույսերը եւ ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը համարելով Անտանտի երկրների՝ պատերազմում Գերմանիայի հակառակորդների մշակած ծրագիր, 1919 թ. հունվարի 31-ին Բեռլինում կայացած ժողովում նրանք այն կարծիքն արտահայտեցին, որ հայերը նույնպես պատասխանատվություն էին կրում սեփական ճակատագրի համար, որ ողբերգությունների համար մեղավոր էին Անտանտի երկրները, բայց գլխավոր մեղավորը՝ «անկասկած» Ռուսաստանն էր, որը ցանկանում էր Հայաստանից «երկրորդ Մակեդոնիա» ստեղծել, եւ որ Գերմանիան թեեւ մի կողմից իր շահերը չվտանգելու, մյուս կողմից՝ հայերի դրությունն ավելի չբարդացնելու համար լուծություն էր պահպանել հայկական իրադարձությունների մասին, բայց դրա հետ մեկտեղ ջանքեր էր գործադրել հայերի փրկության համար: Տե՛ս E. STIER, Die Zukunft Armeniens, DAK, № 1, 12. November 1918, S. 8, EZA Berlin: Տե՛ս նաեւ A. MEISSNER, նշվ. աշխ., էջ 258:

երեւակայությունն անգամ ի վիճակի չէր ընկալելու այդ ամենը: Թեեւ բանախոսը շեշտեց, որ այդ հանցագործությունների պատասխանատուն ոչ թե թուրք ժողովուրդն էր, այլ նրա ղեկավարությունը, դահլիճում ներկա մեծ թվով թուրքերը, որոնք սկզբից եւեթ փորձում էին բարձրագույն աղաղակներով խոչընդոտել Ա. Տ. Վեգների ելույթին, մեծ աղմուկ բարձրացրին: Արդյունքում զեկուցումը մի քանի ընդհատվեց: Այն շարունակվեց այդ թատրոնում տրվող սովորական ընդմիջումից հետո, թեեւ ամենասարսափազդու նկարները թատրոնի տնօրենը հեռացրեց ցուցադրությունից: «Այն մեծ հուզումը,՝ գրում էր է. Շթիրը Վեգների ելույթի առնչությամբ,՝ որը տիրեց ողջ լսարանին, այդ թվում՝ գերմանացիներին, որոնց մեծ մասն առաջին անգամ էր լսում այս իրադարձությունների մասին, եւ որոնց իրազեկման համար էր հիմնականում կազմակերպված դասախոսությունը, մեկ անգամ եւս ցույց տվեց, թե որքան կարեւոր դեր էր խաղում այս պատերազմում Հայաստանի ճակատագրի հարցը համայն մարդկության ու ժողովուրդների ապագայի համար»²⁹:

Այդ ելույթից փոքր-ինչ առաջ՝ 1919 թ. փետրվարի 23-ին, «Berliner Tagesblatt»-ում Ա. Տ. Վեգները հրապարակել էր իր հայտնի «Բաց նամակ»-ը՝ հասցեագրված ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին: Որպես ականատես՝ նկարագրելով թուրքական ոճրի հետեւանքով թշվառ վիճակում հայտնված հայ որբերի ու այրիների տառապանքները՝ նամակագիրը նշել էր, որ հարուստ ու փառահեղ անցյալ ունեցող, արվեստի, գրականության, գիտության ասպարեզում անգնահատելի արժեքներ թողած հայ ժողովուրդն հանիրավի զրպարտվում էր անբարեխիղճ թուրք տիրակալների կողմից: «Պարոն նախագահ, Դուք կհավատաք իմ՝ որպես գերմանացու՝ մի ժողովրդի ներկայացուցչիս, որը սերտ կապի մեջ էր Օսմանյան Թուրքիայի հետ եւ նրա հետ բարեկամության պատճառով անարդարացիորեն մեղադրվում է մարդասպանության մեջ, խոսքի անաչառությանը: Գերմանացի ժողովուրդը ոչինչ չի իմացել այդ հանցագործության մասին: Եթե նրա կառավարությունը, որը բոլոր դեպքերում եռանդուն պայքարել է այդ անըմբռնելի գործողությունների դեմ, մեղավոր է, ապա միայն թուրքերի հոգեբանությունը չճանաչելու եւ նրանց վստահելու պատճառով՝ վախ ու մտահոգություն ապրելով միայն սեփական ժողովրդի ապագայի համար: Բայց աքսորի իրականացման հնարավորություն

²⁹ S՛e Lichtbildervortrag über die armenische Deportation, DAK, 27. März 1919, № 7, S. 13–14, EZA Berlin.

տալու վերաբերյալ դառը նախատինքը միայն նրան չի վերաբերվում: 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով Եւրոպան խոստացել էր ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղությունն ու անվտանգությունը: Բայց երբեւէ կատարվել է այդ խոստումը»³⁰, – գրել էր Վեգները:

Ցանկանալով նպաստել խաղաղության բանակցություններում ԱՄՆ նախագահի միջամտությանն ի նպաստ հայության՝ Վեգները նամակում շեշտել էր, որ իր հպարտությունն իրեն արգելում էր խնդրել սեփական ժողովրդի համար: Ինքը խնդրում էր Մեծ եղեռնի հազարավոր անմեղ զոհերի անունից, եւ եթե պարոն նախագահն իր քաղաքականության համար իրապես ուղենիշ էր դարձրել ստրկացված ժողովուրդներին օգնելու գաղափարը, ապա նաեւ կըմբռներ իրեն հասցեագրված նամակի էությունը³¹:

Կարծիք կա, որ Արմին Վեգներն իր բաց նամակը շարադրել էր Յոհ. Լեփսիուսի խորհրդով: Բայց դա դեռեւս ենթադրություն է, եւ այն հաստատելու համար փաստական հիմքեր չկան:

Ինչեւէ, պետք է նշել, որ Վեգների թե՛ բաց նամակը, թե՛ ելույթը «Ուրանիայում» առաջընթաց քայլ էին, քանզի մի երկրում, որը ժխտում էր ցեղասպանության իրողությունը, նա, բարձրաձայնելով հայերի մասին ճշմարտությունը, մեծ իրարանցում առաջ բերեց գերմանական մամուլում՝ նպաստելով հասարակության ավելի լայն շրջանների իրազեկմանը:

Դեռեւս 1919 թ. սկզբից ինչպես ԳՂԼ-ի, այնպես էլ Բեռլինի հայ համայնքի անդամները մտադիր էին հրապարակայնորեն ոգեկոչել Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հայկական ծեսով: Քանի որ Գերմանիայում հայ հոգեւորական չկար, 1919 թ. փետրվարի 6-ին է. Շթիրը դիմեց Վիեննայի Մխիթարյաններին աջակցության խնդրանքով: Նա վստահեցրեց, որ արարողությունն իրականացնելու համար ինքը կնպաստի՝ նրանց տրամադրության տակ դնելու Բեռլինի հայտնի եկեղեցիներից մեկը եւ խնդրեց ուղարկել երկու կամ երեք վարդապետ, ինչպես նաեւ հոգեւորականի հանդերձանք ու ծիսական անհրաժեշտ պարագաներ:

Առանց հապաղելու՝ Մխիթարյանները հանձն առան աջակցելու արարողության կայացմանը: Ընտրվեց Բեռլինի հռոմեական-կաթոլիկ Սուրբ Հեղվիգի եկեղեցին: Նյութական ծախսերն ապահովվելու էր Բեռլինի հայ

³⁰ T. HOFMANN, Armenier in Berlin – Berlin und Armenien, Berlin, 2005, S. 50.

³¹ Տե՛ս անդ:

համայնքը: Բայց, քանի որ դրամահավաքի արդյունքում հավաքվեց 2000 մարկ, գումարի սղուծյան պատճառով Հայկական երգչախումբը Վիեննայից Բեռլին տեղափոխելու ծրագիրը ձախողվեց: Այդ պատճառով արարողության երաժշտական կողմն ապահովելու հանձնարարությունը որոշվեց տալ Սուրբ Հեղվիգի եկեղեցու գերմանական երգչախմբին: Կարճ ժամանակահատվածում՝ ընդամենը մեկ ամսում, այն յուրացրեց հայ հոգեւոր երաժշտությունը (գործիքավորման հեղինակը Վիեննայի հայ եպիսկոպոս ու արքայազն Արսեն Այդինյանն էր)³²: Վերջապես, 1919 թ. ապրիլի 22-ին հաջողվեց ուղարկել արարողության հրավերը՝ «Սուրբ պատարագ՝ թուրքական ոճրագործությունների հայ զոհերի հիշատակին» խորագրով: «Ինչպես հայտնի է,՝ գրված էր հրավիրատուսում,՝ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարության հրամանով մեկ միլիոնից ավելի հայեր կոտորվել կամ քշվել են անապատները, որտեղ նրանք զանգվածաբար զոհ են գնացել սովին, համաճարակին ու այլ աղետների: Մենք կարծում ենք, որ այս արարողությունը պետք է տեղի ունենա Գերմանական Ռայխի մայրաքաղաքում՝ արտահայտելու համար գերմանացի ժողովրդի սուգը: Այդ ժողովուրդը (գերմանացի,՝ Հ. Ս.), զերծ լինելով ուղղակի պատասխանատվությունից (հայերի բնաջնջման հարցում,՝ Հ. Ս.), այսուամենայնիվ, խորապես ընկալում է այդ (հայ ժողովրդի,՝ Հ. Ս.) ողբերգությունը՝ հանգամանքների ընդհանուր շղթայում, հանգամանքներ, որոնք խանգարում էին Գերմանիային՝ կանխելու իր դաշնակցի ոճրագործ արարքները: Ըստ այդմ՝ գերմանացի ժողովուրդն առավել, քան մեկ այլ ժողովուրդ պետք է սատար լինի հայ ժողովրդին՝ կիսելով նրա վիշտը»³³:

Արարողությունը սկսվեց 1919 թ. մայիսի 14-ին՝ ժամը 11:00-ին, Բեռլինի Սուրբ Հեղվիգի եկեղեցում: Այն լեփ-լեցուն էր հյուրերով, ի թիվս որոնց ներկա էին գերմանական կառավարության անդամներ ու արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների աշխատակիցներ: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հոգեւորականները՝ Հայր Ներսես Ակինյանի առաջնորդությամբ, Սուրբ պատարագ մատուցեցին՝ նվիրված Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին, որից հետո տեղի ունեցավ հոգեհանգստյան կարգ՝ հայկական ծեսով³⁴:

³² Տե՛ս A. MEISSNER, նշվ. աշխ., էջ 262-263:

³³ Տե՛ս Von Mitgliedern des Vorstands der Deutsch-armenischen Gesellschaft, Gottesdienst zum Gedächtnis der armenischen Opfer türkischer Greuel, 22. April 1919, EZA Berlin.

³⁴ Տե՛ս E. STIER, Gedächtnisfeier für die ermordeten Armenier, DAK, № 8, 15. Mai 1919, S. 14.

Սուրբ Հեղվիգի եկեղեցու արարողությունը, քրիստոնեական ծիսակատարություն լինելուց զատ, քաղաքական բնույթ էր կրում: Այն թուրքերի ռճրագործությունների դեմ ուղղված բողոքի մի ձեւ էր: Հաշվի առնելով իրողությունը, որ այդ արարողությունը տեղի ունեցավ Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլինում՝ գերմանական կառավարության անդամների մասնակցությամբ՝ այն կարելի է որակել որպես ցեղասպանության անուղղակի ճանաչում Գերմանիայի կողմից:

Եւս մեկ աղմկահարույց իրադարձություն, որի շուրջ բուռն քննարկումներ ծավալվեցին ոչ միայն գերմանական, այլ նաեւ արտասահմանյան մամուլում, տեղի ունեցավ 1921 թ.: Ինչպես գիտենք, մարտի 15-ին Բեռլինի փողոցներից մեկում տեղի հայ ուսանողներից Սողոմոն Թեհլիրյանը դիմահար կրակոցով սպանեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից մեկին՝ Թալեաթ փաշային: Հունիսի սկզբին Բեռլինում տեղի ունեցավ Ս. Թեհլիրյանի դատավարությունը, եւ որպես փորձագետ դատարան հրավիրվեց Յոհ. Լեփսիուսը: Դատարանում նա հանդես եկավ ընդարձակ զեկուցմամբ՝ իր բոլոր հնարավորությունները գործադրելով արդարությանը սատար լինելու համար: Լեփսիուսի փորձագիտական եզրակացությունը «վճռական նշանակություն» ունեցավ, եւ չնայած դատախազը պահանջում էր Թեհլիրյանին դատապարտել գնդակահարության, վերջինս երգվյալ ատենակալների որոշմամբ ազատ արձակվեց³⁵:

ԳՀԸ-ի՝ 1922 թ. հունիսի 30-ի Ընդհանուր ժողովում Թեհլիրյանի դատավարությունը է. Շթիրը որակեց որպես «աննախադեպ իրադարձություն», որի շնորհիվ գերմանական հասարակության լայն շրջանակները վերջապես տեղեկացան, թե ինչ ողբերգություն էր տեղի ունեցել 1915 թ.: Բացի այդ՝ արդարադատության շնորհիվ աշխարհին հայտնի դարձավ, որ գոյություն ունի մեկ ուրիշ Գերմանիա՝ տարբեր այն Գերմանիայից, որն «առանց այլընտրանքի ու անբարեխղճորեն բարեկամություն էր անում թուրքերի հետ»: Էլ ավելի կարեւոր էր հայերի վերաբերյալ հասարակական կարծիքի փոփոխությունը Գերմանիայում: Որպես օրինակ Շթիրը նշեց, որ 1922 թ. ապրիլին Բեռլինում հայ վրիժառուների կողմից երիտթուրք մարդասպանների սպանություններից հետո գերմանական մամուլում դժվար էր գտնել հակահայկական բովանդակությամբ որեւէ

³⁵ A. BAUMANN, Der Orient für Christus. Johannes Lepsius-Biographie und Missiologie, Göttingen, 2007, S.119–120.

նյութ: “La vérité est en marche!” («Ժիշտ խոսքն անցնում է»)³⁶,– ուրախությամբ արձանագրեց նա:

Ինչ վերաբերում է նոր Հայաստանի ստեղծման մասին ինչպես հայկական, այնպես էլ հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամների շրջանում թեւածող հույսերին, ապա դրանք այդպես էլ երբեւէ իրականություն չդարձան: Սելրի պայմանագիրը ստորագրած տերությունները գործնական ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին այն կյանքի կոչելու ուղղությամբ: Այդ նկատի առնելով՝ Յոհ. Լեփսիուսի հին ընկերներից պրոֆեսոր Կարապետ Թումանյանը, ներկայացնելով իր գնահատականը հայ ժողովրդի այսպես կոչված «իրական բարեկամների» մասին, արձանագրել է, որ «գաշնակից տերությունները պաշտոնական Գերմանիայից ավելի լավը չէին»³⁷:

РЕЗЮМЕ

После Первой мировой войны Иоганнес Лепсиус продолжал заниматься вопросом осуждения и наказания за преступления, совершенных против армянского народа. В мае 1919 года вышел в свет сборник документов «Германия и Армения 1914–1918 гг.», состоявший из 444 сообщений. На основе изучения этих материалов Лепсиус пришел к выводу, что обвинения в адрес Германии в соучастии в Геноциде армян несостоятельны, однако она несет моральную ответственность за преступления, совершенные своим союзником, и, следовательно, должна помочь оставшимся в живых армянам, в первую очередь десяткам тысяч сирот. Наряду с «Немецко-Армянским обществом» И. Лепсиус опубликовал статьи о турецких преступлениях и позиции Германии в Армянском вопросе. Также были организованы публичные дискуссии на данную тему.

SUMMARY

After World War I, Johannes Lepsius continued to serve the cause of condemning crimes against the Armenian nation and of claiming fair punishment for those

³⁶ *Steu* Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft über das Jahr 1921, erstattet auf der Generalversammlung am 30. Juni 1922 von dem Generalsekretär Pfarrer Stier, EZA Berlin.

³⁷ H. GOLTZ, Die “armenischen Reformen” im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft // 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, hg. von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Mainz 1989, S. 63.

crimes. In May 1919 a collection of documents prepared by Lepsius and entitled “Germany and Armenia in 1914-1918” that consisted of 444 reports was published.

Based on the study of these materials, Lepsius came to the conclusion that accusations against Germany of complicity in the Armenian Genocide were groundless; however, Germany bore moral responsibility for the crimes committed by its ally and, therefore, should help the surviving Armenians, and first of all — to tens of thousands of orphans.

In parallel, the “German-Armenian Society” of J. Lepsius published articles on Turkish crimes and on the position of Germany in the Armenian issue. Public discussions on this topic were also organized.

